

1 Språk och betydelse

1.1 Inledning

Språket och språkförmågan är en av de främsta distinkt mänskliga aspekterna av människors liv. Språket tillåter oss att reglera vårt umgänge, att uttrycka våra känslor och organisera våra erfarenheter. Språket gör det möjligt för oss att ta del av varandras kunskaper och föresatser, så att vi gemensamt kan göra upp planer och sätta dem i verket. Språket är på så sätt en förutsättning för mänsklighetens överlägsna förmåga att omskapa sin omvärld genom samarbete och avancerad teknik.

Denna användbarhet hänger samman med att språkets resurser tillåter en enastående mångfald av föreställningar och avsikter att komma till uttryck på ett systematiskt sätt. Språket är både flexibelt nog att tjäna vitt skilda personliga uttrycksbehov och stabilt nog att förmedla bestämda budskap över tidsliga, geografiska och sociala barriärer. Vetenskapen om språklig betydelse – **semantiken** – måste i ljuset av dessa iakttagelser framstå som studiet av grundläggande aspekter av mänskligt liv.

När vi analyserar språklig kommunikation gör vi ofta en informell distinktion mellan vad en människa säger och vad hon menar. Det är en sak vad hennes yttrande betyder och en annan vad hon vill "ha sagt". **Pragmatiken** bygger på sådana distinktioner och är ett ämnesområde inom vilket försöker klargöra hur yttranden med en viss språklig betydelse är förknippade med mänskliga syften och sammanhang. Semantikens perspektiv är i kontrast till detta mer inriktat mot stabila och etablerade förhållanden i språket, t.ex. i form av hypoteser om ords "bokstavliga" betydelse.

Semantik och pragmatik som grenar av akademisk språkvetenskap utvecklades relativt sent. (Man kan hävda att de fick sin moderna form omkring 1970.) Semantikens och pragmatikens grundläggande frågor kan därför framstå som mer kontroversiella än de inom språkvetenskapens äldre grenar, som t.ex. fonetiken och grammatiken. Sina historiska rötter har modern semantik och pragmatik minst lika mycket i logiken och filosofin som i traditionell språkvetenskap.

1.2 Semantik, pragmatik och andra ämnen

Vetenskaplig kunskap indelas i olika ämnen. Denna indelning bör vara baserad på vetenskapligt motiverade principer, men är givetvis i hög grad också en praktisk fråga om organisation av bibliotek och universitet. Det kan därför vara klargörande att jämföra semantiken med besläktade ämnesområden som ligger inom och utanför språkvetenskapen. Låt oss börja med de förra.

1.2.1 Språkvetenskap

Semantiken kan, som sagt, definieras som det vetenskapliga studiet av betydelse. I första hand menar man då betydelse hos vanliga språk och dialekter (som t.ex. svenska, skånska, engelska,

japanska och swahili), men termen förstås ofta i en vidare bemärkelse. Man kan t.ex. tala om en semantik i samband med programmeringsspråk för datorer. (Semantik i den bemärkelsen kommer dock inte att tas upp här.)

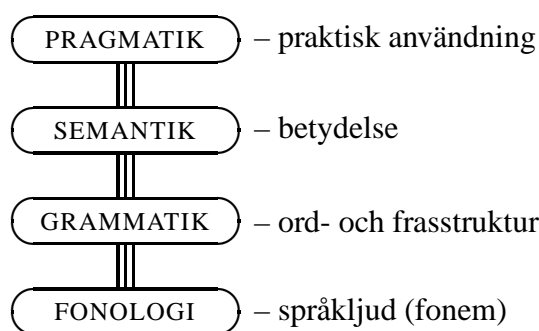
Språkvetenskaplig forskning kan drivas av ett intresse för de drag som är gemensamma för alla eller många språk. Ämnet med denna inriktning brukar kallas **lingvistik** eller **allmän språkvetenskap**. Det skiljer sig från olika säspråksämnen (t.ex. svenska, engelska, nordiska språk eller romanska språk), som studerar *ett* språk eller *en* familj av språk. Denna typ av indelning är den vanliga vid svenska universitet. Språkvetenskap, både allmän och säspråklig, kan också indelas efter vilken typ av drag hos språk som studeras: Tre viktiga aspekter av detta slag är grammatik, semantik och pragmatik.

Grammatiken formulerar teorier om **formen** – i motsats till **innehållet** – hos språkliga uttryck. Den kan delas upp i morfologi och syntax. **Morfologin** redogör för ordens struktur, d.v.s. för böjning och ordbildning (avledning och sammansättning), medan **syntaxen** handlar om hur orden kan sättas samman i fraser, satser och meningar. Grammatiken är alltså baserad på en idé om att språket har en grammatisk struktur som är förhållandevis oberoende av innehållet, åtminstone på så vis att man kan studera grammatik utan att fördjupa sig i semantiken. Typiska grammatiska relationer är t.ex. de som råder mellan ett verb och dess objekt och mellan en bestämmning (attribut eller adverbial) och dess huvudord. Sådana relationer definieras i allmänhet av speciella grammatiska restriktioner, avseende t.ex. ordföljd, kasusstyrning och kongruens. Dessa har inte någon specifikt betydelsemässig motivation. Relationen mellan subjekt och predikat – för att ta ett annat exempel – uppträder i alla fullständiga satser och måste sålunda vara mycket neutral i semantisk avseende. Detta hindrar inte att man i allmänhet tar hjälp av en hel del semantiska insikter vid vanlig grammatisk analys.

Man kan hävda att grammatiken främst är intressant som en bas för semantiken. Själva vitsen med grammatiska principer i språket är rimligen att dessa kan hjälpa till att organisera det semantiska innehållet. Språkliga uttryck måste tilldelas en betydelse som har sin grund i uttryckens struktur. Semantiken och grammatiken måste alltså ta hänsyn till varandra. Gränsen dem emellan är en ofta diskuterad fråga inom lingvistik. När man i detalj skall analysera språk blir denna gräns ofta ganska otydlig. Skillnaden mellan transitiva (objektskrävande) och intransitiva (objektsuteslutande) verb, för att ta ett exempel, handlar den om grammatik eller semantik? Att vissa verb, t.ex. *betrakta*, kräver objekt och andra, t.ex. *sova*, (så gott som) utesluter objekt, verkar ha med deras betydelse att göra. Ändå tar grammatiken av tradition upp frågan om verbs transitivitet. Detta gränsdragningsproblem är störst ur grammatikens synvinkel, eftersom semantiken i alla händelser måste behandla grammatisk struktur.

Även ämnet **pragmatik**, som studerar språkens **användning**, står i ett slags motsättning till semantiken. Det finns flera sätt att förklara pragmatikens inriktning närmare. Man brukar t.ex. beskriva ämnet som studiet av hur olika avsikter realiserar i språkbruket eller som studiet av hur betydelse hänger ihop med sammanhanget. Språket använder vi i allmänhet för att åstadkomma vissa resultat. Den språkliga kommunikationens koppling till syften och sammanhang försvinner dock ofta i semantikens mer abstrakta teoretiserande. Pragmatiken blir därmed ett komplement till semantiken genom att behandla språket som ett medel att uppnå praktiska resultat.

Hur ett yttrande används är alltså – enligt detta betraktelsesätt – i viss mån oberoende av vad det betyder. Att olika uttryck med olika betydelser har en och samma (praktiska) användning är ett möjligt fall, liksom att *ett* uttryck med *en* betydelse kan ha olika användningar. En frågesats som *Kan du öppna dörren?* kan exempelvis vara en genuin fråga om någons förmåga att öppna dörren. Den kan också vara en ”fin” uppmaning. Och den kan (som här) enbart tjäna som ett

Figur 1.1: *Lingvistikens delområden som "nivåer".*

språkligt exempel. Denna mångfaldiga användbarhet verkar inte göra det motiverat att säga att denna frågesats har flera olika betydelser. Det är snarare så att *en* betydelse tjänar olika syften. Lögn och ironi är andra exempel som visar hur *en* betydelse kan användas för *olika* ändamål: Att en och samma sats kan användas för att ljuga, för att vara ironisk, eller för att tala ärligt och utan ironi, talar knappast för att den skulle ha tre olika betydelser. Snarare visar detta att en och samma betydelse kan komma in i talarens avsikter på olika sätt. (Det är i själva verket en viktig egenskap hos lögnaktiga och ironiska yttranden att de skulle kunna vara ärligt respektive direkt menade.)

Ett exempel på det omvända förhållandet föreligger om man t.ex. vill få någon att öppna en dörr. Man kan göra detta genom att säga olika saker: Yttranden som *Öppna dörren!*, *Det är varmt härinne*, eller *Vore det inte bra med lite luft?*, skulle alla kunna fungera. Ett annat sätt vore att bara peka på dörren och stirra uppfordrande. Variationsmöjligheterna är många. Betydelsen hos det man säger kan alltså variera, utan att det främsta syftet med yttrandet gör det. En vanlig situation är att man vet precis vad man vill ha hjälp med av en annan människa, men har svårt att tänka ut det bästa sättet att få denna person att göra det man vill.

Gränsdragningen mellan semantik och pragmatik framstår som en av lingvistikens mest kontroversiella frågor. Ett sätt att göra en teoretiskt grundad skillnad är att stipulera att semantiken handlar om sådant som tillhör språksystemen och att pragmatiken tar upp allmänna principer för hur dessa resurser används. (Se t.ex. Leech 1983.) Semantiken redogör då för drag hos språk som är konventionellt grundade (och olika för olika språk), medan pragmatikens mål är att förklara hur språkliga medel kan tjäna olika mänskliga syften. Pragmatiken behandlar alltså inte sarspråkliga omständigheter, utan allmänmänskliga, i vår rationalitet och psykologi rotade principer för kommunikation. Ironi verkar t.ex. vara ett pragmatiskt fenomen, just därför att det inte har med något enskilt språks konventioner att göra. Många fenomen har en lite svårbedömd ställning. Indirekta uppmaningar (som *Kan du öppna fönstret?*), för att ta ett exempel, är delvis konventionaliserade.

Som en beskrivning av språkvetenskaplig praxis är den nämnda principen lite vilseledande, eftersom även konventionella drag hos språk, som inte passar in i semantiken, ofta hänförs till pragmatiken. Pragmatiken kan därför framstå som ett av lingvistikens kuriosakabinett, där man samlar ihop diverse udda fenomen som semantikens abstrakta och eleganta teorier inte ger någon plats åt.

En vanlig bild av lingvistikens är att den är uppdelad i nivåer av olika typer av kunskap, som i figur 1.1. Om man går nedifrån och upp, så passerar man från enkla strukturer till mer övergripande och komplicerade sammanhang, från form till innehåll. Detta är en bild av en

strikt modell för hur man som språkvetare bör arbeta för att sammanställa en beskrivning av ett språk. Inom vissa språkvetenskapliga traditioner har man ansett det vara viktigt att följa sådana föreskrifter.

Man kan även tolka bilden av språkliga nivåer som en grov modell av hur yttranden förstås. Först identifierar man fonemen (språkljuden), som sedan grupperas ihop och associeras med betydelser i orden (eller i morfemen, de minimala betydelsebärande enheterna). Därefter kan man räkna ut frasernas och satsernas betydelser. Slutligen gör man en pragmatisk analys av yttrandet. Det verkar rimligt att anta att denna modell ger en bild av hur förståelse i stort sett går till. En talares ”beräkningar” torde i så fall följa nivåerna uppifrån och ner. Vid närmare eftertanke verkar dock nivåmodellen vara orealistisk som en generell redogörelse. Pragmatiska överväganden kan t.ex. ge ledtrådar till fonematiska bedömningar. Om man inte med örat kan avgöra om en bekant ropar *Hej!* eller *Nej!*, när man möter honom/henne, torde man ändå kunna göra en pragmatiskt informerad gissning.

Nivåerna i figur 1.1 verkar i alla fall avspegla en intuitivt begriplig uppdelning av språkkunskapens olika komponenter. Denna uppdelning stöds alltså även av många lingvistiska förklaringsmodeller, som är baserade på en arbetsfördelning mellan olika teoretiska delområden – t.ex. den mellan semantiken och pragmatiken. Vi kommer att se flera exempel på detta längre fram, särskilt i kapitel 5 (som handlar om pragmatik). Distinktioner mellan olika slag av språklig information handlar ytterst om sofistikerade teoretiska överväganden. Distinktionerna mellan fonologi, grammatik, semantik och pragmatik kan därför få olika innebörder i olika teorier.

1.2.2 Några besläktade ämnesområden

Frågor som rör språklig betydelse är viktiga i många olika sammanhang. Det är därför naturligt att teoretiserande kring semantiska fenomen kan hittas i flera olika ämnen som helt eller delvis ligger utanför språkvetenskapen i snäv bemärkelse.

Filosofin är, som bekant, ett mycket gammalt ämne och har behandlat frågor av ganska skilda slag. En viktig del av modern filosofi är att undersöka vad kunskap är och hur vetenskaplig kunskapsinhämtning fungerar (eller *bör* fungera). Filosofer försöker också klargöra viktiga moraliska och samhällsrelaterade begrepp.

Undersökningar av kunskap (**kunskapsteori**) leder in filosofer på begrepp som sanning och argument och analyser av hur logiken bakom korrekta resonemang ser ut. Under 1900-talet har många filosofer medvetet försökt omformulera dessa problem som frågor om språkliga uttryck och deras användning. Tidigare uppfattade man ofta logiken som en vetenskap om tankelagar och tänkande (i en abstrakt eller psykologisk mening). Detta synsätt leder lätt till spekulerande som inte har någon tydlig koppling till verkliga förhållanden. Man kan då glömma bort att kunskaper och sanning har sin grund i människors samspel med varandra och med tingen. Genom att undersöka sanning och logiska samband i relation till språkliga uttryck har senare filosofer givit kunskapsteorin en mer konkret förankring. Därmed knyts den till en verklighet som lättare kan observeras och bedömas. Denna språkligt orienterade tradition¹ är viktig inom **analytisk filosofi** och **språkfilosofi**, som är två delvis överlappande områden.

Det analytiska, språkfilosofiska angreppssättet kan tillämpas även inom etik och estetik, som är de filosofiska delområden som handlar om skillnaden mellan rätt och fel, respektive mellan skönt och fult. Istället för att genom abstrakt resonerande försöka fundera ut vad som är rätt eller

¹ Några viktiga filosofer inom denna tradition är G. Frege, B. Russell, L. Wittgenstein, R. Carnap, W. V. Quine och D. Davidson.

fel, så kan man ta ställning till olika mer påtagliga fall och undersöka hur man skulle beskriva dem. På så sätt kan man komma fram till de principer som reglerar användningen av ord som *rätt, fel, god, ond, vacker* och *ful*. Detta kan vara ett sätt att ge en mer konkret gripbar inriktning åt tidigare mycket abstrakt spekulativa tanketraditioner. Analytisk filosofi och språkfilosofi är ofta förknippade med försök att göra filosofin mer vetenskaplig och metodisk.

Logiken – som brukar räknas som en del av filosofin – är ett ämnesområde vars inriktning Aristoteles (384–322 f.Kr.) fastlade för över 2 000 år sedan.² Den behandlar frågan om vilka resonemang som är ”logiskt bindande” i den meningen att de har en sådan struktur att vi kan vara säkra på att nå fram till sanna slutsatser om de utsagor resonemanget utgår från (premisserna) är sanna. Logiken handlar alltså om hur sanningshalterna hos olika utsagor i ett resonemang förhåller sig till varandra. Undersökningar av logik förutsätter att strukturen hos satser och satsers innehåll på något sätt klargörs.

Modern semantik har i mycket hög grad byggt vidare på den moderna logikens resultat, men även äldre logik är en viktig inspirationskälla. Eftersom äldre språkvetenskap i viss mån försummat semantikens frågor, kan man hävda att filosofer och logiker bidragit mer till att lägga grunden till semantiken än vad ”vanliga” språkvetare gjort. Många av de frågor som man idag skulle uppfatta som tillhöriga semantiken skulle man för något sekel sedan räknat till logiken. I dagens universitetsvärld har logiken alltmer blivit ett ämne inom vilket man studerar egenskaper hos formella teorier som kan användas för att beskriva logiska samband. Denna moderna logik behandlar ofta problem som är ganska fjärran från vardagligt resonerande och språkbruk.

Den moderna filosofin handlar alltså i hög grad om språk och om språklig betydelse. Idag är semantiken sålunda ett tvärvetenskapligt område, som delvis faller under filosofin och delvis under lingvistik. Särskilt gäller detta den s.k. sanningsvillkorssemantiken (som tas upp i avsnitt 1.4.3).

Psykologi: Semantiska frågor är viktiga också ur psykologins synvinkel. Dels är språket ett psykiskt fenomen, som i sig är av intresse för psykologer, dels är språklig kommunikation ofta den avgörande länken till människors inre. Att en människa kan ett språk innebär att hon har kunskap om de komponenter som språket består av, d.v.s. ord, böjningsändelser, grammatiska regler och dessa komponenters semantiska sida. Inom den gren av psykologin som kallas **språkpsykologi** och den gren av lingvistik som kallas **psykolingvistik** studerar man sådan kunskap. Man kan t.ex. undersöka hur den är strukturerad, hur den tillägnas och hur man kan komma åt den och använda den då man pratar eller förstår en annan människas yttranden. Psykolingvistik kan mycket väl ha en utpräglat semantisk inriktning.

Många forskare inom psykologin är intresserade av hur olika psykologiska tillstånd avspeglas i t.ex. kommunikationssätt och ordval. Sigmund Freud, som skapade psykoanalysen, skrev för ca hundra år sedan en hel del om felsägningar, bortglömning av ord och om ordvitsar.³

Litteraturvetenskapen studerar hur författare bygger upp sina skrifter och hur olika litterära ”effekter” uppnås. Detta handlar givetvis i hög grad om språklig betydelse. En skillnad mellan semantik och litteraturvetenskap ligger i att den förra mest behandlar detaljer på ord- och satsnivå, medan den senare är intresserad av hela litterära verk. En annan ligger i att litteratur är ett exempel på mycket sofistikerad kommunikation: Litterära verk skapas vanligen av noggranna experter (författarna) och skiljer sig i många avseenden från vardagslivets snabba och praktiska kommunikation. Den allmänna språkvetenskapen är däremot mest intresserad av det vanliga språkbruket.

² En utförlig redogörelse för logikens historia ges av W. Kneale & M. Kneale (1962).

³ Det mest kända verket i sammanhanget är *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* från 1901 (*Vardagslivets psykopatologi*, 1964).

Retoriken – liksom logiken – är ett ämne som studerades redan i antiken Grekland. (Aristoteles har skrivit en av de mest berömda retorikböckerna.) Retorik handlar om hur man övertygar människor genom att tala (eller skriva). Exempelvis behandlas olika grepp man kan använda för att framstå som uppriktig och motiverad av goda föresatser. Retorikens mål är alltså att lära oss hur man kan fånga sina åhörarens intresse och elda upp deras känslor för den sak man vill gynna. Den behandlar uppläggningsen hos språklig kommunikation utifrån detta perspektiv och föregriper på detta sätt den moderna pragmatiken.

Skillnaden mellan logik och retorik ligger i att logiken visar hur *hållbar* argumentation skall vara uppbyggd, medan retoriken handlar om hur man bäst övertygar människor. Det är två skilda frågor: Människors bedömningar av en talares argumentation påverkas ofta av andra faktorer än de som avgör hur hållbar argumentationen i sig är. I den klassiska litteraturen om retorik finns också en del ganska detaljerade analyser av semantisk-pragmatiska fenomen, t.ex. av metafor, ironi, sarkasm och metonymi. Dessa termer har sitt ursprung i antik retorik.

Datorlingvistiken (eller **datalingvistiken**) är ett språkvetenskapligt forskningsområde vars mål är att skapa datorprogram som har språkliga förmågor. För en del datorlingvister är syftet med detta att skapa modeller av människors sätt att mentalt hantera den information som man måste ta hänsyn till då man använder ett språk. Andra är mer tekniskt inriktade och arbetar med att utveckla system som kan lösa givna praktiska problem.

Exempel på datorlingvistiska tillämpningar av semantiska teorier finns i system som kan bedöma vad texter handlar om (vilket är viktigt vid elektronisk informationssökning), som kan hitta grammatik- och stavfel i texter eller som automatiskt kan översätta texter, fraser eller ord. Sådana system förutsätter att semantiska kunskaper lagras i datorn på något sätt som datorn kan hantera. Denna forskning har visat att kunskapen bakom mänskliga språk måste vara mycket ingående och av ett sofistikerat slag.

Förståelse av språkliga uttryck i konkreta sammanhang kräver vanligtvis omfattande kunskaper om det som kommunikationen handlar om. Att kunna tolka samtal och texter mot en bakgrund av allmänna kunskaper är alltså en viktig del av en språkbrukares pragmatiska förmåga. På motsvarande sätt måste den som uttrycker sig språkligt utnyttja situationen på för att hitta de enklaste och mest lättfattliga formuleringarna. Dessa förhållanden blir en källa till svårigheter, när man försöker återskapa språkliga förmågor i en dator. Problemet är inte begränsat till att få datorer att hålla reda på språket. De måste dessutom ha och kunna utnyttja information om en massa andra saker.

Om man t.ex. skall översätta meningen *Pelle bröt **benet**, när han föll ner från **taket*** till engelska, så måste man avgöra om *ben* skall bli *leg* eller *bone* och om *tak* skall bli *roof* eller *ceiling*. Rent språkligt är alltså minst fyra val möjliga. Det krävs en subtil bedömning av olika faktorer för att komma fram till den sannolikt rimliga översättningen. (Från vilken typ av tak är det mest sannolikt att folk faller? Vilken typ av ben kan upphovsmannen ha avsett?)

Datorlingvistiken kan ses som en del av en forskningstradition som är känd under – det sciencefictionmässiga och föga blygsamma – namnet **artificiell intelligens** (AI). Inom AI försöker man konstruera datorsystem som kan göra saker som det krävs eller verkar krävas mänsklig intelligens för, t.ex. spela schack eller ställa medicinska diagnoser utifrån observationer. Den mänskliga intelligensen visar sig också tydligt i många språkliga förmågor (resonerande, klassificerande och språkligt strukturerande) och en stor del av forskningen inom AI har en tydlig koppling till lingvistisk och semantisk forskning.

Semiotik är ett annat ämne som är nära besläktat med semantiken. Det kallas även **allmän teckenlära** och studerar alla typer av betydelsefulla saker utan att begränsa sig till språkliga uttryck. Det finns både naturliga tecken och kulturellt grundade symboler (t.ex. kläder, musik

och bilder), vars tolkning i viss mån liknar förståelsen av språkliga uttryck. (Mer om semiotik nedan.)

1.3 Semantik och språkkunskap

I modern lingvistik hävdas det ofta att det är den mänskliga språkkunskapen som är ämnets främsta studieobjekt. Språk – kan man hävda – existerar främst som kunskaper hos språkbrukare. Dessa kunskaper hos talare och mottagare bestämmer hur språkliga uttryck kopplas samman med sina betydelser. Språkkunskap i denna bemärkelse är en psykisk resurs som vanligtvis inte är tillgänglig för medveten inspektion. En språkbrukare kan därför normalt inte säga hur han/hon bygger upp sina yttranden och beräknar deras betydelse. Sådan kunskap kallas ibland för **tyst kunskap** och kan jämföras med en praktisk färdighet, som t.ex. att cykla. De flesta cyklister kan inte berätta hur man håller balansen på en cykel.

Språkkunskapen är bara *en* av de mentala resurser som ligger bakom människors användning av sitt språk. En persons språkliga beteende avspeglar också en mängd andra faktorer (t.ex. avsikter, åsikter, humör, minneskapacitet och eventuell drogpåverkan). Människor väljer att använda sitt språk på olika sätt och olika yttre omständigheter kommer att påverka språkanvändningen. Man kan därför hävda att språkanvändningen har en förhållandevis indirekt relation till språket (som kunskapsstruktur). Språkkunskapen framstår alltså som någonting ganska abstrakt, enligt detta sätt att se på saken.

Detta kunskapsbaserade perspektiv har mycket tydligt hävdats och försvarats av amerikanen Noam Chomsky, som är en av den moderna lingvistikens viktigaste teoretiker (men mest hållit på med grammatik). Vi kan urskilja tre viktiga frågor (se Chomsky 1986):

- Vilken är språkkunskapens struktur?
- Hur tillägnar sig människor språkkunskap?
- Hur tillämpas språkkunskapen i de aktiviteter (pratande, förståelse) där den behövs?

En av Chomskys viktigaste idéer är att ett språks grundstruktur är medfödd hos en människa. Man lär sig inte ett språk från grunden, utan fyller s.a.s. ut en given grundstruktur med specifik information. Ett barn som lär sig ett språk (sitt blivande modersmål) har redan från början en halvfärdig grammatik. Denna ”fylls på” med grammatiska uppgifter som gäller språket ifråga. Enligt Chomskys analyser har mänskliga språk en mycket komplicerad och sofistikerad struktur. De få år som krävs för att ett barn skall tillägna sig sitt första språk framstår därmed som en anmärkningsvärt kort tid. Chomsky menar att den bästa förklaringen till detta är att mycket av språkets struktur är medfödd hos människor. Alla språk har alltså samma gemensamma grund, som tillhör människoartens genetiskt givna mentala konstitution. Det man tillägnar sig från andra människor är bara de för olika språk specifika särdragen.

Grunden för den mänskliga språkförmåga måste givetvis vara unikt mänsklig, eftersom endast individer av människoarten kan tillägna sig mänskligt språk. Men Chomsky går längre än så i sitt resonering: Hans omstridda hypotes är att det finns *specifikt språkliga* förmågor som i omfattande utsträckning är medfödda. Det är alltså inte *enbart* ”allmän intelligens”, utan också en medfödd mental grammatik, som ligger bakom människoartens unika språkförmåga.

Det chomskyanska synsättet leder till att två motpoler i språket betonas: Å ena sidan finns språket som en för människoarten gemensam (hos varje individ medfödd) mental resurs, medan, å andra sidan, varje språk givetvis uppvisar ett flertal specifika drag. Det blir därmed viktigt

att klargöra sambandet mellan det språkspecifika och det språkuniversella, så att de två aspekterna kan belysa varandra. Det är uppenbart att vissa språkliga drag kan variera mycket fritt: Kopplingen mellan fonetisk form och semantiskt innehåll i ett språks ord är uppenbarligen godtycklig. Det finns ingen princip för hur ordet för ett visst begrepp får låta. (Exempelvis är *häst*, *horse*, *Pferd* och *cheval* alla lika bra ljud- eller bokstavssekvenser för det aktuella begreppet.)

En naiv intuition, som de flesta semantiska teorier bekräftar, är att olika mänskliga språk har ganska mycket gemensamt vad gäller semantiken. En och samma betydelse kan mycket ofta uttryckas på många olika språk. Detta visar sig praktiskt i att översättning är möjligt. Förmodligen finns det i de flesta språk ord som till sin betydelse är unika eller ovanliga, men detta hindrar inte att varje språk i stort sett kan uttrycka vilket innehåll som helst. Frågan om i vilken grad språklig betydelse är språkoberoende eller -specifik är dock kontroversiell och har diskuterats mycket i filosofin och språkvetenskapen. Ett teoretiskt problem är att skilja på vad som är drag hos ett språk och vad som handlar om tillgången på kunskaper och sociala strukturer i en kultur.

I praktiken verkar de flesta semantiska teorier anta att det finns en allmänmänsklig grund för semantiken. Detta antagande är svårt att argumentera emot, eftersom semantiska hypoteser alltid är förhållandevis abstrakta och indirekta i förhållande till det konkreta språkbruket. De teoretiska modeller som kommer att diskuteras i denna bok är alla av ett sådant slag att det vore svårt att tänka sig mänskliga språk som inte faller under deras tillämpningsområde.

1.4 Vad är betydelse?

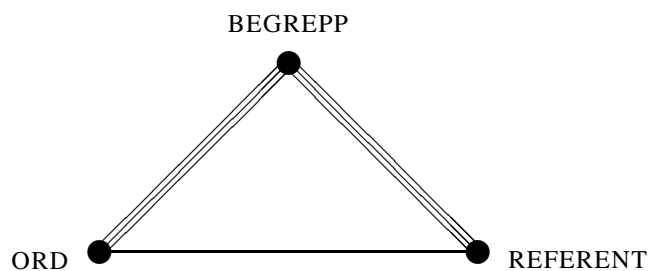
Definitionen av semantik som ”det vetenskapliga studiet av språklig betydelse” ställer oss inför frågan om vad betydelse egentligen är. Om man accepterar den kunskapsbaserade synen på språket, så blir frågan vad det är man vet, när man vet vad ett uttryck betyder. För den som har en annan syn på språk blir frågan om vad betydelse är ännu mer abstrakt.

Ordet *betydelse* används i flera olika, men relaterade, bemärkelser i vardagslag. Exempelvis kan vi utan djupare analys notera följande:

- Betydelse som **verkan (orsaksmässig konsekvens)**, som i *Ökad inflation betyder minskad tillväxt*.
- Betydelse som **grund för kunskap**, som i *Lackmuspapprets blå färg betyder att lösningen är basisk*.
- Betydelse som **språkligt innehåll**, som i *”Inflation” betyder att en valutas värde minskar*.

Dessa tre begrepp är uppenbarligen besläktade. Semantikens betydelsebegrepp är givetvis det som fokuserar på språkligt innehåll, men språkligt innehåll är samtidigt något som kan ligga till grund för kunskap. Orsakssamband och ord liknar varandra såtillvida att båda måste tolkas av en kunnig person för att deras betydelser skall framträda. Dessutom är språkliga uttrycks betydelser ofta en orsak till att människor reagerar på ett visst sätt.

Vetenskapligt arbete kräver i allmänhet att de teoretiskt viktiga begreppen är mer precisa än vardagsspråkets begrepp. Eftersom begreppet ”språklig betydelse” stakar ut semantikens inriktning, är dess språkvetenskapliga definition en avgörande fråga. Många språkvetare har försökt att definiera begreppet ”betydelse” på ett sådant sätt att det kan leda in semantiken på en fruktbar väg. Om vi som språkvetare är ute och letar efter betydelser, så är det givetvis viktigt att vi ser till att vi letar efter något som vi kan hitta och som dessutom är språkvetenskapligt intressant.

Figur 1.2: *Den semiotiska triangeln* (se Ogden & Richards 1923).

Frågan om vad språklig betydelse är eller – rättare sagt – bör vara, är kontroversiell. Vi kan räkna upp ett antal grundläggande typer av svar, som egentligen inte behöver utesluta varandra. Det som skiljer olika positioner åt ligger snarast i de aspekter de betonar. I de flesta fall utgår de idéer som här skall beskrivas från innehållsords betydelser. Betydelserna hos andra typer av ord och hos satser hamnar ofta i skymundan.

1.4.1 Betydelser som mentala objekt

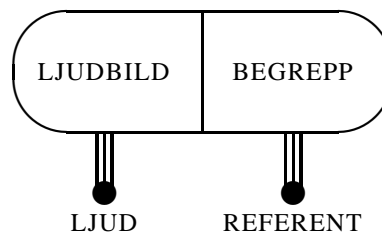
Ett vanligt synsätt är att yttranden och uttryck betyder något genom att uttrycka idéer, tankar eller avsikter. Många språkvetenskapliga teorier har antagit att det är just bland dessa vi hittar (semantikens) betydelser. Semantiken uppfattas därmed som intimt förknippad med psykologin.

Mentalistisk semantik diskuteras ofta i termer av **begrepp**: Ord är kopplade till begrepp. Begreppen karakteriserar ”vanliga” saker. (Man säger att en sak *faller under* ett begrepp.) Orden står alltså bara indirekt för sakerna. Detta synsätt verkar fånga något sant och väsentligt. Ordet *häst* står t.ex. för hästar (eller en enskild häst) i kraft av att ordet hos en språkbrukare är förknippat med ett begrepp som stämmer in på hästar (d.v.s. ett hästbegrepp). Ordet i sig är bara lite ljud eller några bokstäver, som inte har någon direkt koppling till hästar. Begreppet är alltså en kunskapsstruktur, en språkanvändares kunskaper om vad en häst är. Idén om begrepp är sammanfattningsvis kärnan i en psykologisk förklaringsmodell av hur ord och saker hänger ihop. Resonemanget illustreras av den s.k. **semiotiska triangeln** i figur 1.2.

Den mentalistiska bilden av språket hör ihop med en idé om att kommunikation är ett överförande av ”psykiska innehåll”. Den berömde svenske lingvisten Adolf Noreen (1854–1925) beskriver språket på detta sätt i sin bok *Vårt språk* (1904):

[S]pråkets *egentliga* uppgift och väsen [. . .] består i att vara [. . .] ett *meddelelsesmedel* [. . .], hvarigenom ett visst psykiskt innehåll ”öfverföres” från personen A till personen B på så sätt, att det ifrågavarande medlet aktualiserar hos B ett psykiskt innehåll (en själsfunktion) af så vidt möjligt samma beskaffenhet som det hos A förefintliga.
[Femte bandet, s. 14.]

Mentalistisk semantik förutsätter en modell av kommunikation som liknar den som Noreen beskriver. Det synsätt som tydligt uttrycks i detta citat innebär att kommunikation karakteriseras som en process som väsentligen handlar om mentala tillstånd, som tillhör enskilda personer. Språkanvändning framstår därmed som en företeelse som till sitt väsen är en dold, inre process.

Figur 1.3: Ett språkligt teckens struktur enligt F. de Saussure (1915).

Den skolbildande språkvetaren Ferdinand de Saussure⁴ (1857–1913) har en ännu mer invecklad bild av situationen: De språkliga tecknen är mentala enheter med två sammankopplade delar. De består dels av en ljudbild, dels av (det huvudsakliga) begreppet. Ljudbilden är också en typ av begrepp, nämligen för hur ordet låter. När vi kan ett ord som *häst*, har vi alltså en föreställning om hur ordet låter och en annan om vad en häst är. På så sätt är ett uttal av ordet klassificerat av ljudbilden, medan ljudbilden är mentalt knuten till hästbegreppet. Detta stämmer in på hästar (men inga andra objekt). Begreppet klassificerar därmed verkliga objekt. Figur 1.3 åskådliggör de Saussures teori om ord och deras verklighetsförankring.

En svårighet med idén om att kommunikation är överförande av psykiska innehåll är att kunskapen om betydelser därmed blir beroende av de psykologiska teorier som handlar om de olika relevanta mentala objekten. Språkanvändning verkar ofta vara inriktad mot yttre praktiska resultat. Mentalistisk semantik framställer kommunikation som en process i vilken deltagarna är i färd med på att framkalla olika inre, mentala händelser hos varandra. Ett problem med detta är att endast förnimbara drag hos språkanvändningen kan ligga till grund för språktillägnande. Dolda händelseförlopp kan inte skilja konventionellt etablerat språkbruk från språkbruk som inte följer språkets principer. Detta slag av mentalistisk semantik gör också att det teoretiska avståndet mellan betydelser och språkanvändning extra stort. De observerbara dragen hos den språkliga kommunikationen kommer bara mycket indirekt att avspegla de mentala betydelserna. En konsekvens av detta är att det blir osäkert i vad mån olika människor har liknande begrepp: Semantiken får på detta sätt en individcentrerad inriktning och språkets sociala sida framstår som sekundär.

1.4.2 Betydelse som referens och extension

Ett synsätt som står i motsats till den mentalistiska synen på betydelse är det som säger att betydelse (mer eller mindre direkt) ligger i vilka objekt språkliga uttryck står för. Företrädarna för denna åsikt söker en förståelse som de tror bäst tjänas av ett betydelsebegrepp som fokuserar på den mer objektiva kopplingen mellan språk och yttervärld. Ett skäl till detta är att språkets psykologiska sida ofta är svår att studera. Dessutom varierar begreppen från person till person och det tyder på att de inte tillhör språkens överpersonliga, objektiva resurser. Den renaste och mest övertygande tillämpningen av denna idé är analysen av egennamn: Om man har sagt vad ett namn är namn på (refererar till), så är det inte orimligt att hävda att man fångat namnets betydelse. Exempel: Om vi har sagt att *Paris* är namn på Frankrikes huvudstad, så finns det knappast några fler semantiska fakta att rapportera om detta namn. Man kan säga att de semantiker som

⁴ Hans teori presenteras i boken *Cours de la linguistique générale* (*Kurs i allmän lingvistik*), som är postumt (1915) publicerade anteckningar från hans föreläsningar. Den är en av språkvetenskapens mest berömda programskrifter.

vill grunda semantiken i ”vanliga” saker försöker formulera analyser i vilka språkliga uttryck så långt möjligt betar sig som namn.

Om vi resonerar enligt denna modell, så kan vi notera att ordet *häst* beskriver varje häst och inget annat, till skillnad från ett ord som *däggdjur*, som också korrekt beskriver alla hästar, men dessutom även alla andra däggdjur. Denna koppling till verkliga objekt är den primära semantiska egenskapen hos ordet. Frågan om hur det mentala begreppet *häst* är strukturerat handlar om psykologi snarare än om semantik. Mängden av de objekt (situationer, fenomen, fall) som ett ord korrekt beskriver kallas för ordets **extension**.

Det verkar alltså som om extensioner är mer opersonliga än begrepp. Frågan om vilka saker i världen som är hästar verkar inte vara direkt individorienterat psykologisk till sin natur. Den extensionella aspekten hos ett ord är mer socialt språklig än mentala begrepp är. Språkbrukarnas individuella begrepp kan variera utan att extensionerna gör det. Om vi slumpmässigt letar upp en zoolog, en ridlärare och en person utan speciella kunskaper om hästar, så kommer vi säkert att finna att de tre har helt olika hästbegrepp, men trots det kan det vara rimligt att anse att ordet *häst* ändå har en och samma betydelse. Det som i så fall varierar är dessa personers kunskaper om hästar, snarare än betydelser hos ordet *häst*. Ur ett språkvetenskapligt perspektiv skulle man kunna argumentera för att det är denna socialt tillgängliga typ av betydelse som är viktigast, eftersom det är den som är grunden för kommunikation. Enighet och oenighet om språkliga betydelser uppenbaras i människors hantering av observerbara saker.

En motsatt, ganska vanlig åsikt är att människors olika uppfattningar och kunskaper gör att deras ord får olika innebörder och att ömsesidig förståelse därför är svåruppnåelig eller omöjlig. Denna föreställning verkar dock på ett överdrivet sätt betona kommunikationens svårigheter och bortse från det faktum att vi förstår varandras uttalanden i anmärkningsvärd omfattning, åtminstone om man betraktar saken ur ett vardagligt praktiskt perspektiv.

Det referens- och extensionsbaserade sättet att betrakta språklig betydelse stöds alltså av argumentet att det som lättast kan avläsas ur språkbruket just är den extensionella kopplingen mellan ord och saker. Vi kan ofta observera vad folk kallar saker och ting. Det vi kan veta om en människas begrepp måste vara baserat på hennes sätt att knyta samman ord och objekt. Kunskapen om begrepp är alltså härledd från denna extensionsbaserade kunskap. En sådan argumentation betonar ordningen mellan olika typer av kunskap. Kunskapen om extensioner ligger sålunda närmare den observerbara verkligheten än den om begrepp. Det är också den extensionella dimensionen hos betydelser som främst kan sägas vara konventionell. Den som skall lära sig ett språk, eller den som skall bedöma inläringen (t.ex. ett barns förälder eller en lärare) måste främst basera sina bedömningar på den extensionella tillämpningen: Det viktiga är att rätt ord förknippas med rätt sak. Begreppslig kunskap är givetvis en förutsättning för detta. Den är dock bara en bakgrundsfaktor, som det är mycket vanskligt att uttala sig vetenskapligt om, enligt detta sätt att se på saken.

En uppenbart problem för referens- och extensionsbaserad semantik är alla uttryck som s.a.s. står för saker som inte existerar. Substantiv som *enhörning*, *kentaur* och *skvader* står för fiktiva varelser. Deras verkliga extension är tom, men man kan ändå ha motsvarande begrepp, som dessutom är rika på betydelse. Man kan argumentera på liknande sätt för en mentalistisk semantik utifrån namn som *Pippi Långstrump*, *Ratatosk* och *Kalle Anka*. Dessa verkar också vara betydelsrika, trots att de inte är namn på några verkliga varelser.

1.4.3 Betydelse som sanningsvillkor

Traditionella betydelseteorier fokuserar på ords betydelser. Den s.k. **sanningsvillkorssemantiken** är en skola som istället antar att satsförekomster är de primära betydelsebärarna. Ord är betydelsebärande genom att vara potentiella delar av satser. En sats betydelse ges – enligt denna skola – av de villkor som måste vara uppfyllda för att satsen ifråga skall vara sann. Att veta vad en sats som *Alla hundar skäller minst två gånger om dagen* betyder är att veta – på ett ganska abstrakt plan – precis vad som krävs för att den skall vara sann. Denna typ av semantik är starkt förknippad med modern logik.

Om vi betraktar ordet *hund*, så kan vi inte direkt förknippa det med sanning eller falskhet, men vi kan se sådana samband om vi tänker oss att vi pekar ut objekt och säger *det där är en hund* eller *det där är inte en hund*. (Vi erhåller på så sätt sanna och falska utsagor. När man funderar på vad ordet *hund* betyder, så är det antagligen just det man gör, fast i sin fantasi.) Betydelsen hos ordet *hund* framkommer, när vi använder det för att formulera sanna eller falska utsagor. En annan illustration ges av ordet *skull*. Om någon frågar *Vad är en skull?* eller *Vad betyder skull?*, så är antagligen det bästa svar vi kan ge en förklaring av vad satser av typen *Pelle gjorde det för Kalles skull* kan innebära.

Det är genom begreppen ”sanning” och ”falskhet” som språkliga uttryck och omvärlden kan komma i kontakt med varandra. Skillnaden mellan sant och falskt ger barnet möjligheten att lära sig föräldrarnas språk. Denna distinktion är inbyggd i idén att det är möjligt att säga något om hur tillvaron är. Språket kan bära på sådan information därför att det är möjligt för satser både att stämma med verkligheten (vara sanna) och att inte göra det (vara falska).

Det vanliga sättet att göra en analys baserad på sanningsvillkor skulle, om vi exempelvis betraktar satsen *Aristoteles var Rh-negativ*, komma fram till något i stil med detta: Denna sats är sann om och endast om det är så att individen som kallas *Aristoteles* tillhör mängden av dem som är *Rh-negativa*. Villkoret ifråga är satsens abstrakta betydelse, som främst ges av den s.k. **kompositionella semantiken**. Denna behandlar den semantiska sidan av de grammatiska kombinationsmöjligheterna i språk. Här avspeglas den i att kopplingen mellan subjekt och predikatsfyllnad med hjälp av kopula (ordet *var*) kan antas stå för mängdlärens elementrelation: *Aristoteles* skall vara ett element i mängden av *Rh-negativa*. Vilken individ *Aristoteles* står för och vilka individer begreppet *Rh-negativ* täcker, är delvis frågor för den lexikala semantiken. Det senare ordets betydelse skulle kunna uttryckas i form av en definition. Den skulle ange de villkor som någon måste uppfylla för att räknas som *Rh-negativ*.

Ett viktigt antagande är att vi kan förstå sanningsvillkor utan att bara därför kunna avgöra om de är uppfyllda. Vi vet ingenting om *Aristoteles* blodgrupp, men vi kan förstå vad det skulle innebära att han var *Rh-negativ*. Att förstå en sats är, enligt sanningsvillkorssemantikens synsätt, att förstå vad som *krävs* för att den skall vara sann. Denna förståelse innebär inte alls att man vet om satsen är sann eller inte. Däremot måste vi förstå en sats sanningsvillkor för att kunna besvara frågan om den är sann eller falsk. Man kan lätt förstå – mer eller mindre väl beroende på ens medicinska kunskaper – vad det skulle innebära att *Aristoteles var Rh-negativ* är en sann sats, men man kan knappast göra något för att fastställa om den *de facto* är sann. En sats som *Detta stycke innehåller nio förekomster av prepositioner*, å andra sidan, är lätt att avgöra sanningshalten i: Först förstår man vad den betyder; sedan kan man undersöka hur det är med den saken.

Begreppen ”sanning” och ”falskhet” förknippas antagligen främst med påståenden, men sanningsvillkor kan tillskrivas även andra slag av yttranden. I samband med uppmaningar kommer de in som de villkor som måste besannas för att en uppmaning skall ha följts. Uppmaningen

Öppna dörren! efterlevs om mottagaren öppnar dörren. Och en ja-och-nej-fråga, som *Är dörren öppen?*, bär på sanningsvillkor i form av de villkor som måste vara uppfyllda för att det korrekta svaret skall vara ja. Den grundläggande skillnaden mellan överensstämmelse och brist på överensstämmelse – mellan sant och falskt – är alltså lika viktig i samband med uppmaningar och frågor, som i samband med påståenden.

1.5 Vad är det som bär på betydelse?

Språkliga uttryck och enheter kan indelas efter ”storlek”: Ljud sätts ihop till ord och ord till fraser och meningar. Dessa kan ingå i samtal eller omfattande texter. I lingvistik brukar man peka ut språkljuden med principen att de är de minsta **betydelseskiljande** enheterna. Exempelvis kan skillnaden mellan ljuden *s* och *l* skilja på betydelserna i ordpar som *lila* – *sil*, *Kalle* – *kasse* och *vass* – *vall*. Dessa minimala (d.v.s. odelbara) betydelseskiljande enheter i ett språk kallas för **fonem**. Idén om fonem innebär att språkliga uttryck består av sekvenser av enskilda ljudenheter, som från språkets synvinkel är odelbara förekomster av ett fåtal typer av fonem. Uppsättningen fonem varierar från språk till språk, även om vissa regelbundenheter finns.

Fonemen är dock inte **betydelsebärande**. Exempelvis betyder inte *s* och *l* något. Det finns inte heller någon speciell betydelseskilnad som *s* och *l* fångar. Substantiven *å* och *ö* kan framstå som ett motexempel, men här skulle man säga att det är de två *orden* som har olika betydelser och inte de två vokalfonemen. I de flesta andra fall (t.ex. *låda* – *löda*) uppträder skillnaden mellan *å* och *ö* som enbart betydelseskiljande. Orden *å* och *ö* råkar bara vara ett fonem långa.

1.5.1 Morfem och lexikon

Givetvis har vi också **betydelsebärande** uttryck i språk. De minsta betydelsebärande enheterna kallas **morfem**. Morfemen är minimala i den bemärkelsen att de inte kan klyvas i mindre delar som har en (för tillfället aktuell) betydelse. En sats som *bilarna är ett stort miljöproblem* kan delas upp i nio morfem så här:

bil- ar- na är ett stor- t miljö- problem
1 2 3 4 5 6 7 8 9

Här är 1, 8 och 9 substantiviska morfem. 6 är ett adjektiviskt morfem. 2, 3 och 7 är böjningsändelser (med ganska ”små” betydelser). Morfemen 4 och 5 är s.k. funktionsord (med förhållandevis osjälvständiga betydelser). Nu kan vi också hitta *bi*, *sto*, *mil*, *ö*, *le* och *lem* i detta exempel. Dessa bokstavs- och fonemsekvenser kan representera olika morfem, men i det aktuella exemplet är dessa morfem inte inblandade, eftersom deras betydelser är helt irrelevanta i sammanhanget. Att *bil* (på uttrycksplanet) innehåller *bi* och *stor sto* är bara tillfälligheter som inte har något med ordens innehåll att göra. (Att ett ord som *bikupa* kan sönderdelas i *bi* och *kupa* är däremot givetvis ett semantiskt betydelsefullt faktum.) Morfemanalys är delvis en teoretiskt svår fråga, men exemplet ovan illustrerar den allmänna – och ganska enkla – grundläggande principen.

Eftersom morfemen inte har delar med betydelse kan man inte räkna ut vad de betyder. Morfemet *bord* är betydelsemässigt enkelt (men fonematiskt sammansatt). Morfems betydelser måste man ha lärt sig. Detta visar sig vid andraspråksinläring i form av inpluggning av glosor.

Det brukar hävdas att det är ett typiskt drag hos mänskliga språk att de uppvisar en skillnad mellan betydelsebärande (morfem) och betydelseskiljande enheter (fonem). Denna egenskap

kallas **dubbel artikulation**. Språkliga uttryck är sålunda artikulerade (uppdelade i småbitar) på två plan: Dels utgör de sekvenser av fonem, dels består de av morfem. Detta ger mänskliga språk en fördel: Med hjälp av ett fåtal fonem (normalt mindre än 50 i ett språk) kan uttryckssidorna för ett enormt antal rimligt långa morfem byggas upp.

Det finns väldigt många (över 20 000, kanske 100 000) morfem i vanliga språk. Dessa bildar ett språks vokabulär, som lingvister ofta kallar **lexikon**. En viktig del av en människas språkkunskap är kunskapen om morfemen. Denna måste inkludera information om hur morfemen uttalas (och stavas) och om vad de betyder. Många lingvister skulle säga att ett lexikon består av **fonologiska representationer** ihopkopplade med **semantiska representationer**. Ett mentalt lexikon innehåller alltså samma typ av information som en ordbok, men är uppenbarligen organiserat på ett mycket smart sätt. När man talar hittar man normalt utan problem och ögonblickligen de ord (betydelser) man behöver. Och när man lyssnar på prat kan man oftast direkt identifiera morfemen (och deras betydelser).

Morfemen bär alltså på **lexikala betydelser** (d.v.s. betydelser från lexikonet). Den del av semantiken som intresserar sig för morfems betydelse kallas därför **lexikal semantik**. (Egentligen vore ”morfematisk semantik” en bättre term.) ”Motsatsen” är **kompositionell betydelse**, som föreligger då sammansatta uttryck har betydelser som komponerats ihop från delarnas betydelser. Morfemen bär alltså på betydelser vars struktur inte avspeglas i morfemens form, medan kompositionella uttryck har en form som strukturerar deras betydelse.

Kompositionalitet är viktigt i semantiken, med tanke på att människor hela tiden lyckas producera – och förstå – helt nya fraser och satser. De kan inte ha *lärt* sig vad dessa betyder, eftersom de inte tidigare stött på dem. Det är en typisk och viktig egenskap hos mänskliga språk att de tillåter oss att sätta ihop morfemen till fraser på en ofantlig mängd sätt. Semantiken måste därför redogöra för både de lexikala och kompositionella dragen hos språk.

1.5.2 Typer och förekomster

Yttranden har en lingvistisk struktur och en identifierbar betydelse genom att kunna analyseras som en sekvens av förekomster av etablerade språkliga typer (fonem, morfem, ord, fraser och satser). När man gör eller förstår ett yttrande, så skapar eller identifierar man nya ”kopior” (förekomster) av analyserbara eller gamla kända typer. Du såg här nyss några förekomster av ordet *eller*. Just dessa förekomster kände du antagligen inte till tidigare, men konjunktionen (typen) *eller* (som de är förekomster av) är du bekant med sedan länge. (Den kan också slås upp i någon gammal ordbok.)

Genom att yttranden och texter till största delen består av förekomster av etablerade språkliga typer, kan man förstå helt nya texter och yttranden första gången man ser eller hör dem. Detta kan jämföras med hur man känner till djurarten hund. När man för första gången möter viss hund (som alltså är helt obekant som individ) kan man känna igen den som en medlem av djurarten ifråga. Som språkliga typer kan alltså alla delar av ett yttrande vara välkända, även om yttrandet som en fysisk händelse är helt ny. Det mentala lexikonet är en samling av kunskap om typer, kan man säga.

Naturligtvis är det så att typerna endast existerar genom att yttranden finns. Detta är ett slags logisk cirkel, ingen ond cirkel, utan en av hönan-och-ägget-typ. Genom att typer återkommer i olika förekomster skapas en grund för att hitta kopplingen mellan språkliga uttryck och den verklighet de kan beskriva. De första konfrontationerna med en typ innebär en möjlighet att få semantisk kunskap. Senare kan typen aktivera denna förvärvade kunskap. Barnet som håller på att lära sig ett språk förstår naturligtvis inte orden till en början. Det lyckas dock efter hand känna

igen ord och kan därmed börja lära sig vad de betyder. Genom att språket består av typer – och därmed har en igenkännbar struktur – kan barnet ”bygga upp” sitt mentala lexikon. Efterhand kommer mer och mer struktur i språket att urskiljas. Lexikonet blir därmed större och större och mer och mer välgrundat. Barnets uttal och betydelseuppfattning blir på detta sätt gradvis bättre, genom att mer och mer av språket tillägnas.

1.5.3 Kompositionell semantik

Den del av semantiken som studerar hur betydelsemässigt sammansatta uttryck får sina betydelser kallas, som sagt, **kompositionell semantik**. Morfemen i ett språk kan sättas samman på i princip obegränsat antal olika sätt till sammansatta uttryck (ord, fraser och satser). Som språkbrukare möter vi ständigt nya och ej tidigare uttalade kombinationer av morfem. Dels skapar vi nya uttryck själva, dels stöter vi på andras nyskapelser. Vi måste alltså besitta förmågan att räkna ut språkliga uttrycks betydelse utifrån de ingående morfemens betydelser och deras kombinationssätt. Vi kan kalla detta fenomen för **semantisk komposition**: Ett sammansatt uttrycks betydelse är bestämd genom delarnas betydelser. För att kunna förklara hur betydelser på detta sätt kan räknas ut, måste vi anta att grammatiska regler för hur uttryck sätts samman till större uttryck också har en semantisk sida, som talar om hur betydelserna sätts ihop.

Den grundläggande idén är alltså att en språkbrukare ”tar fram” morfemens (lexikala) betydelser ur sitt mentala lexikon och att de kompositionella principerna sedan bestämmer vilken betydelse de (av morfemen) sammansatta uttrycken har. Ett exempel ges av en fras som *tre bruna hundar*: Orden *hundar* och *bruna* är beskrivande. De säger vilken typ av djur och vilken typ av färg som föreligger. När man, som här, sätter samman ett substantiv (*hundar*) med ett adjektiv i attributiv ställning (*bruna*) så får man en fras (*bruna hundar*) som beskriver det fall då båda beskrivningarna är uppfyllda. (Bruna hundar är varelser som *både* är bruna *och* hundar.) Detta ligger i den grammatiska kopplingen mellan huvudord och attribut. Ordparet *bruna hundar* kan sedan kombineras med ett räkneord (*tre*) och vi kan begripa vad *tre bruna hundar* betyder. Vi har alltså tre morfem, som bär på tre begrepp, vilka kombineras till *en* sammansatt betydelse. Böjningsändelserna (*bruna*, *hundar*) är framtvingade av att frasen är i pluralis (vilket ordet *tre* kräver). De bidrar därför inte till den kompositionella semantiken, utan tydliggör den bara.

En viktig egenskap hos dessa tre ord (*tre*, *bruna* och *hundar*) är att vart och ett av dem kan kombineras med tusentals andra ord. Detta är möjligt även om kombinationerna baseras på samma grammatisk-kompositionella principer som i detta exempel. Ord och kompositionella regler kan kombineras på ett mycket stort antal sätt. Kompositionell och lexikal semantik måste givetvis, för att detta skall fungera, passa ihop. De utgör därmed två sidor av en och samma överordnade semantik. Ofta betonar dock semantiska teorier en av dessa aspekter. Ibland kan man dessutom hävda att de försummar eller förenklar den andra.

Distinktionen mellan det lexikala och kompositionella i semantiken är dock inte helt skarp. Många uttryck har en mellanställning och deras betydelse har både kompositionella och lexikala drag. Sammansättningar har ofta lexikaliserade betydelser som man inte kan räkna ut kompositionellt. Exempel på detta är *grönsak*, *pappersexercis* och *mordbrand*. Den lexikaliserade betydelsen är dock oftast, som i dessa fall, intimt förknippad med de ingående morfemens betydelser. (Många typiska grönsaker är gröna saker.) Ordet *mordbrand* inbjuder t.o.m. till miss-tolkningar. (Många tror att mordbränder måste vara anlagda i syfte att ta livet av en människa, men så är inte fallet.) Samma sak gäller s.k. **lexikaliserade fraser**. Fraser som *gräva sin egen grav*, *komma på grön kvist* och *vållande till annans död* har lexikaliserade betydelser utöver sina kompositionella ”bokstavliga” betydelser. De bokstavliga betydelserna är dock närvarande

och relevanta även i relation till den lexikaliserade betydelsen.

Begreppen ”lexikal” och ”kompositionell” ger oss sålunda en skala. Många uttryck hamnar någonstans på mitten av denna. Det är normalt för språkbruket att fraser som till en början förstås kompositionellt återanvänds så många gånger att de blir allmångods (lexikaliserade). På samma sätt kan fraser som en gång var lexikaliserade dyka upp på nytt och framstå som genuint nya. Det lär vara så att uttrycket *lysa med sin frånvaro* först skapades på latin av historikern Tacitus (för snart 2 000 år sedan). Denna goda metafor har sedan levt vidare i folks minnen (lexikon) och översatts från språk till språk. Den som för första gången stöter på denna fras måste givetvis tolka den kompositionellt och sedan fundera ut den metaforiska tolkningen. Detta torde vara något som de flesta svenskspråkiga personer gjort (och sedan glömt bort).

Lexikaliserade fraser ger upphov till tvetydigheter: Så fort man exempelvis säger att någon *gräver sin egen grav*, så är i princip både en kompositionell och en lexikal tolkning möjlig.

1.6 Språkanvändningens sammanhang

Ett språk – betraktat som en kunskapsmassa hos språkbrukarna (eller på annat sätt) – är en teoretisk abstraktion. Dess struktur uppenbaras i och med att språket används. Genom användningen får de språkliga uttrycken en fysisk form och en konkret koppling till språkbrukarna och de saker som påverkar dem. Analysen av språket måste givetvis utgå från dessa användningar och spåren av dem. Språkets viktigaste medium är den talade formen, även om teckenspråk kan vara ett alternativ. Skrivet språk har vanligen sin grund i det talade språket: När man lär sig skriva måste man använda de ord som man tillägnat sig som talande språkbrukare. Efterhand kan den skriftliga kommunikationen i viss mån komma att leva sitt eget liv. Och den kan då ibland påverka människors sätt att tala.

Språkanvändning kännetecknas av att minst två olika personer, eller en person vid olika tidpunkter, är inblandade. En part – talaren eller skrivaren – kommunicerar språkligt. Den andra parten är mottagare. Mottagaren är den som den kommunicerande vänder sig till, d.v.s. talar eller skriver till. En kommunikativ akt kan givetvis ha ett flertal mottagare. En tredje part kan ibland komma in i bilden och höra eller läsa något som inte var direkt avsett för honom/henne.

En språklig kommunikativ akt brukar, när man talar om talat språk, kallas för ett **yttrande**. Yttranden ingår i ett sammanhang, oftast i förbindelse med andra kommunikativa akter. **Samtal** består av yttranden som hänger samman på ett särskilt sätt. **Texter** är sammanhängande skrivna språkliga produkter. I språkvetenskapen använder man ofta den mediumoberoende termen **diskurs** för att täcka in både samtal och skrivna texter. (Ibland används ordet ”text” i samma generella bemärkelse som ”diskurs”.)

Samtal kännetecknas av att deltagarna växlar mellan att vara talare och mottagare och att de olika talarna anknyter innehållsmässigt till varandras yttranden. Ett samtal brukar också ha något slags överordnat syfte. Samtal är alltså en typ av kollektiv språkanvändning där samarbete och samspel är viktigt. (Teorin om konversationella maximer och implikaturer är ett sätt att förstå detta.)

Man brukar ofta säga att samtal är en typ av **interaktion**, d.v.s. en process i vilken två (eller fler) parter kontinuerligt reagerar på varandras handlingar. I ett samtal är det viktigt att samtliga parter visar att interaktionen fungerar. Den som för tillfället lyssnar – när en annan talar – bör därför visa att han/hon förstår. För detta ändamål används olika typer av **återkopplings signaler** – ord, andra ljud, miner, rörelser – med vars hjälp man t.ex. visar att man förstår, håller med eller tycker det sagda är självklart.

En typisk text är skapad av en person. Det grundläggande draget hos texter är givetvis att de består av en mängd språkliga uttryck som är avsedda att förmedla ett sammanhängande innehåll. Detta sammanhang är normalt motiverat av ett övergripande syfte. Att se en texts sammanhang handlar i hög grad om att förstå författarens avsikter.

Förekomster av språkliga uttryck ingår vanligtvis i större diskurser. Den omgivande diskursen brukar kallas **språklig kontext**. Denna term tillämpas även på talat språk. I vidare bemärkelse används begreppet ”kontext” för att syfta på en diskurs hela sammanhang. I denna bemärkelse ingår talare, mottagare, tid, plats och ”hela scenariot” i kontexten. De viktigaste aspekterna av en kontext är de som är kända för både talare och mottagare. Genom att de är ömsesidigt kända utgör de en informationsmässig resurs som kommunikationen kan utnyttja.

I språkvetenskapen – och även utanför – gör man gärna en distinktion mellan **talspråk** och **skriftspråk**. Denna åtskillnad har diverse olika aspekter. Rimligtvis handlar den om olika sätt att använda *ett* språk. Vad gäller svenska språket (för att ta ett näraliggande exempel), så kan alla ord och grammatiska resurser användas både muntligen och skriftligen. Däremot har talspråket en egen uttrycksdimension i form av intonation och betoning, som ofta bär på semantiskt och pragmatiskt viktig information. I skrift kompenseras detta delvis av typografiska distinktioner (t.ex. rubriker, styckeindelning och olika stilar) och interpunktion.

Skrift och tal används för olika syften och på olika sätt. I ett samtal drar deltagarna normalt stor nytta av sin närvaro i samma sammanhang och sin direkta kontakt. Det föreligger då en möjlighet till ögonblicklig korrigerings i den händelse missförstånd skulle uppstå. Många skriftliga meddelanden skall tåla att förflyttas i tid och rum, eftersom de vanligtvis når mottagaren vid ett annat tillfälle än då de formulerades. Skrift tenderar därför att vara mer uttrycklig och att utnyttja produktionssituationens information i mindre grad än vad det talade språket gör. Skrift kan dock användas i samtalsliknande sammanhang, t.ex. i s.k. **chat**, d.v.s. skriftlig ögonblicklig interaktion över ett datornätverk (t.ex. Internet). Datortekniken skapar möjligheter som leder till att nya typer av skriftspråkskultur utvecklas.

Skrift och tal hör alltså samman med olika typer av situationer, och detta leder till att olika kvaliteter måste prioriteras. I samband med text finns det ofta mer tid både för produktion och förståelse, medan samtal måste flyta i ett högre och mer bestämt tempo. Texter ger också ett visuellt stöd för förståelsen. Detta kan göra mer komplicerade formuleringar användbara. Dessutom finns det ord och grammatiska konstruktioner som passar i vissa typer av text, men som anses konstiga i talspråk. Och omvänt finns det uttryck och konstruktioner som människor gärna använder när de pratar, men som undviks i skrift. De semantiska skillnaderna mellan skrift och tal är alltså mer en fråga om tendenser än om absoluta olikheter.

1.7 Semiotik – tecken utanför språket

Betydelse betraktas ur ett mer allmänt perspektiv i den akademiska disciplin som kallas **semiotik**. Det finns många fenomen som bär på betydelse, inte bara uttryck i språk. Vi kan mer oinskränkt tala om **tecken** och se språkliga tecken som en speciell undergrupp. ”Semiotik” kan uttydas ”allmän tecknlära”. Denna lära baserar sig på traditioner från antiken och är ett ämne som utvecklats parallellt och mer eller mindre i samspel med semantiken. Om man betraktar tillvaron från semiotikens synvinkel, kan man hävda att hela lingvistikens är ett delområde inom semiotiken. Lingvistikens ses då som läran om de *språkliga* tecknen.

Exempel på icke-språkliga tecken är kläder som tecken för social ställning, rodnad som tecken på att man är generad, feber som tecken på förkylning och en blommande tussilago som

ett vårtecken. Alla tecken kan tolkas, precis som språkliga uttryck.

Ett tecken brukar inom semiotiken ses som ett tvådelat (abstrakt) objekt, som består av tecknets konkreta form (teckenbäraren) och det som teckenbäraren betecknar. Tecknet har alltså både en uttrycks- och en innehållssida. (Ordet *tecken* betyder på vardaglig svenska dock snarast *teckenbärare*. Det är t.ex. tussilagoblomman själv som är vårtecknet. Enligt semiotikens teckenbegrepp skulle däremot blomman och våren *sammankopplade* utgöra ett tecken.)

Man kan sammanfattningsvis framhålla fyra omständigheter kring ett tecken (Allwood & Andersson 1976):

- Det **betecknande** (teckenbäraren, d.v.s. objektet som betecknar): Den del av ett tecken som kan tolkas kallas det *betecknande*. Materiella objekt, händelser, beteenden och omständigheter kan vara teckenbärare. I samtliga fall kan vi välja att betrakta tecknet ur ett konkret förekomstperspektiv eller ett mer abstrakt typerspektiv. Precis som när det gäller ord kan vi fokusera på typer (egenskaper) eller på förekomster (konkreta objekt).
- Det **betecknade** (innehållet): Det verkar som om allt som överhuvudtaget kan göras till föremål för mänsklig kunskap också kan betecknas.
- **Teckenrelationen** är den relation som kopplar samman det betecknande och det som är betecknat. (Se nedan.)
- **Tolkaren** är den som ”ser” tecknet och ”ser” relationen. (Tolkaren kan vara både producent och mottagare, lika väl som en tredje part, t.ex. en tjuvlyssnare.)

Semiotikens antaganden gör tecken till en mycket allmän företeelse. I stort sett bildas en teckenbärare av varje objekt eller förnimmelse som kan ligga till grund för en slutledning. Enligt detta synsätt är den mänskliga tillvaron ett ständigt tolkande av tecken. Semiotisk forskning kan därför i princip inriktas mot varje aspekt av livet.

1.7.1 Teckenrelationer

Den centrala aspekten hos ett tecken verkar vara teckenrelationen. Det är just i kraft av att den råder som två objekt får status av betecknande och betecknat.

En ofta betonad skillnad (noterad sedan medeltiden) är den mellan **naturliga** och **icke-naturliga** eller **konventionella** tecken. Distinktionen avspeglas i svenskans prepositionsval: *rök är ett tecken på eld* (naturligt tecken) respektive ”+” *är ett tecken för addition* (konventionellt tecken). Naturliga tecken är baserade på naturliga orsaks- eller likhetssamband, t.ex. rodnad för förlägenhet, rök för eld eller solbränna för friluftsliv i solen. Konventionella tecken är baserade på mänskliga sedvänjor och inte direkt grundade i naturliga förhållanden.

”Icke-naturlig” betyder i semiotiska sammanhang alltså ”konventionell”. (Detta kan te sig konstigt med tanke på att konventioner är en naturlig del av mänskligt liv.) Vad är då en **konvention**? Konventioner är regelbundenheter i mänskligt beteende som är **arbiträra** (godtyckliga) i den meningen att en språkkultur i princip skulle kunna ersätta varje konvention med en annan som skulle fungera lika väl. Konventioner hör alltså ihop med sociala grupper (och definierar dessa, t.ex. enligt principen ett språk – en nation). Enighet kring en konvention motiveras av just denna enighet. Vitsen (för svenskar) med att kalla bord *bord* är att svenskar kallar bord *bord* och att de alltså, genom att vara delaktiga i denna konvention, begriper vad man menar med *bord*. Annars skulle det gå precis lika bra om alla svenskar samtidigt började kalla bord

dorbuler. Däremot vore det svårt för en ensam svensktalare att utan vidare införa denna nyordning. Likaså är det ett tecken på viss social ställning och attityd att bära slips, därför att vissa slipsrelaterade konventioner finns. Om slipsar hade varit ett okänt fenomen i vår kultur, skulle en man som uppfann och för första gången använde en slips knappast uppfattas som strikt klädd. Hur konventioner etableras och av vem, är en intressant fråga.

1.7.2 Index, ikoner och symboler

Den amerikanske semiotikern och filosofen C. S. Peirce (1839–1914) urskiljde tre teckentyper som har blivit mycket kända. (Han urskiljde i själva verket många fler teckentyper, som nästan bara Peirce-experter känner till.) Detta är en uttydning av dem (se t.ex. Allwood & Andersson 1976):

- **Ikoner** är likhetsbaserade tecken. Bilder är ikoner – *ikon* är det grekiska ordet för bild – t.ex. porträttet av en person. Även icke-visuella ikoner kan tänkas. En flöjtdrill kan i musik föreställa fågelsång.
- **Index** är tecken vars teckenrelation har sin grund i tidslig eller rumslig närhet eller i orsakssammanhang (som givetvis förutsätter viss tidslig och rumslig närhet). Exempel på index är rök för eld (elden orsakar röken) och tussilago för vår (vårvärmen sätter fart på blomman).
- **Symboler** är konventionella tecken, t.ex. plustecken för addition.

Peirces (1955, s. 102–104) egen redogörelse är lite mer kryptisk: Ikoner är, enligt honom, tecken som är signifikanta i sig, oavsett om det betecknade existerar eller inte. Man kan tänka sig att en bild av en människa visar hur en människa ser ut, oavsett om det är en fantasibild eller ett verkligt porträtt. Index förutsätter däremot att det betecknade existerar. Rök som uppkommit utan eld kan inte indexikalt vara tecken på eld. Symboler skiljer sig från ikoner och index i och med de får sin betydelse genom en tolkare. Utan tolkare finns det inte någon teckenkonvention. Peirce verkar alltså anse att ikoner och index är tecken [2] oberoende av existensen av någon som kan tolka dem.

Språkliga tecken är främst symboler (och alltså konventionella och arbiträra). Undantagen är få: **Onomatopoetiska ord** (som *vovve* och *gonggong*) är ett slags ljudbaserade ikoner. Ord som *t-shirt* och *u-balk* är motsvarande exempel för skrift. (Båda typerna är dock samtidigt i hög grad konventionella.) Personliga pronomina (som *jag*, *du* och *hon*) och pronomina adverb (som *här* och *nu*) har en påtagligt indexikal semantik. Exempelvis brukar förekomster av *jag* syfta just på den som orsakat förekomstens existens.

Många tecken representerar blandningar av Peirces teckentyper. Trafikmärket som varnar för älg har en bild av en älg på sig (ikoniskt), medan dess form och färg konventionellt visar att det är en varning (symboliskt). Dessutom syftar varningsskylten på den vägsträcka som kommer efter den (indexikalt). De flesta teckenbärare ingår i flera tecken. Ordet *häst* betecknar hästar (språkligt och symboliskt), men det faktum att någon använder det ordet på det sättet (*häst* för hästar) är naturligtvis ett indexikalt tecken på att han/hon är svensktalande.

Tolkningen av avsiktligt producerade tecken måste baseras på ett resonemang om avsändarens avsikter. En avsändare avser att bli tolkad på ett visst sätt av en mottagare och lyckas i den mån mottagaren gör den avsedda tolkningen. Avsändaren måste därför beakta vilka kunskaper mottagaren har och kan utnyttja. Det är ömsesidig kunskap om teckenrelationer som är grunden

för kommunikation. Konventioner, närheter och likheter är relevanta för tolkningen av avsiktliga tecken i den utsträckning de är kända av både avsändare och mottagare.

1.8 Hur kan betydelse beskrivas?

När vi beskriver ett språk ur semantisk synvinkel använder vi givetvis ett språk, som kan vara samma som det språk vi talar om eller ett annat språk. Det språk man talar om kallas **objekt-språk**. Det språk man använder för att tala om detta objektspråk kallas **metaspråk**. (Det språk som en semantiker studerar blir alltså objektspråk, och det han/hon talar metaspråk.) Om vi t.ex. säger att *big är motsats till small*, så är engelska objektspråk och svenska metaspråk. En bedömning av vad som är meta- och objektspråk gäller en viss utsaga: När vi, som vi just gjort, säger att *engelska är objektspråk och svenska metaspråk*, så blir både engelska och svenska objektspråk (som vi talar om) och svenska metaspråk.

Valet av metaspråk i semantiken beror på vilka praktiska eller teoretiska syften man har. Betydelser kan givetvis beskrivas informellt och med vanligt språk. Detta är användbart t.ex. i vardagliga förklaringar av vad någon menar, i ordböcker och i språkundervisning. Många teoretiska skolor inom semantiken använder dock ofta relativt tekniska termer och noterar detaljer som vardagsspråket är okänt för. Modern logik har utvecklat en matematisk begreppsapparat för att tala om sanningsvillkorsbaserad betydelsestruktur. Denna spelar ofta en framträdande roll i lingvistisk semantik, som av den anledningen kan bli svår genomtränglig för den oinvigde.

I semantiken är båda sätten att beskriva betydelser berättigade. Tyvärr finns det en tendens att semantisk forskning uppdelas i två läger: Företrädare för de mer informella skolorna betraktar ibland logisk, formaliserad semantik som ett spel med abstrakta symboler, medan den formella semantikens företrädare ofta med tystnad förbigår de sidor av ämnet som inte låter sig formaliseras.

1.8.1 Citation

Genom citation kan man tala om språkliga uttryck genom att återge dem. I skrift kan man markera citation med t.ex. citationstecken och kursivering. *Hästar* är sålunda ett substantiv, medan hästar givetvis är djur. Man talar om att **använda** (hästar är djur) och **benämna** (*hästar* är ett substantiv) uttryck. Man behöver benämna ett ord, när man skall säga något om det, men när man använder ordet, så säger man inte något om ordet. Om man hävdar att hästar är djur, så har man inte alls talat om substantivet *häst*.

Citation är ett relativt begrepp, eftersom ett uttryck som innehåller en citation i sin tur kan citeras: Man kan t.ex. säga: "*Enstavig*" är ett *trestavigt ord* är en sann sats.

En semantisk komplikation i språket är **självreflexivitet**: Språkliga uttryck (förekomster) kan referera till sig själva. Oproblematiske exempel är *denna sats innehåller ett verb* – vilket är sant – och *denna sats är trestavig* – vilket är falskt. Självreflexivitet möjliggör den s.k. lögnarparadoxen, som filosofer grubblat över sedan antiken. Den uppstår med hjälp av satser som *jag ljugar nu* eller *denna sats är falsk*. Den just citerade satsen är sann om den är falsk och falsk om den är sann. Paradoxen som uppstår visar, enligt en analys, att ett och samma språk inte utan vissa begränsningar samtidigt kan vara objekt- och metaspråk. En sats som *denna sats är falsk* är då inte begreppsligen acceptabel.⁵ I det vardagliga språket måste vi nog acceptera att denna paradox är möjlig, eftersom de flesta människor är ovetande om sådana filosofiska föreskrifter.

⁵ Denna idé kommer från logikern Alfred Tarski (1944).

1.9 Teori och data i semantiken

Forskningen inom semantiken (och andra delar av språkvetenskapen) brukar göra anspråk på **vetenskaplighet**. (De flesta tycker nog att forskning definitionsmässigt skall vara just vetenskaplig.) Vetenskaplighet är ett mycket omdiskuterat begrepp i filosofin. Många filosofer och de flesta vetenskapsmän torde i stort sett hålla med om följande punkter (som är allmänt och informellt formulerade):

- I vetenskap *strävar* man efter att konstruera sanna och välgrundade teorier. *Målet* är att komma åt sanningen, att utröna hur det verkligen är. Om en teori på ett vetenskapligt sätt befunnits vara en bra teori, så skall det finnas goda objektiva skäl att tro att den kommer närmare sanningen än alla alternativa teorier. (De punkter som följer förklarar lite mer detaljerat vad detta innebär.) Stödet för en teori skall vara giltigt oberoende av bedömarens personliga belägenhet.
- Vetenskapliga teorier skall stödjas av observationer av konkreta omständigheter på ett så bra sätt som möjligt. Dessa s.k. **data** måste ha sin grund i en annan icke ifrågasatt teori eller typ av förståelse. Stödet för en teori stärks om nya data bekräftar den och försvagas av eventuella nya data som inte stämmer med den.
- Vetenskapliga teorier skall med så enkla medel som möjligt redogöra för hur verkligheten fungerar. De måste därför ta fasta på regelbundenheter och därigenom fånga de generaliseringar som kan göras. Vetenskapen skall alltså förklara så mycket som möjligt av det ”kaos” som möter oss utifrån så få antaganden som möjligt. Detta innebär att vetenskaplig teoriformulering måste sikta mot maximal *enkelhet* och *generalitet*, givetvis med respekt för de övriga vetenskapliga principerna.
- En vetenskaplig teori skall passa ihop med andra vetenskapliga teorier, så att olika kunskapsbitar tillsammans bildar en sammanhängande beskrivning av verkligheten. Exempelvis bör fysik, kemi och biologi ge oss en allmän och sammanhängande förståelse för hur naturen fungerar. Lingvistikens hypoteser bör passa in i denna bild. (Detta är en aspekt av föregående punkt, strävan efter generalitet och enkelhet.)
- Vetenskaplig teoribildning vägleds ofta av önskemål om att den skall leda till praktiska vinster. Det är alltså värdefullt om en vetenskaplig teori har något slags praktisk nytta. (Detta är måhända ett yttre, snarare än vetenskapligt krav.) Vetenskapens utveckling påverkas i hög grad av denna faktor (via finansiering och personlig motivation).

1.9.1 Semantikens data

De data som är relevanta för semantikens del är observationer av olika förhållanden som kan ”avslöja” språkets betydelsesida. Den främsta källan till kunskap om ett språk är givetvis den autentiska användningen av detta språk. Denna visar hur de språkliga medlen utnyttjas konkret i det mänskliga umgänget. Ett problem med sådana data är att i stort sett alla psykiska faktorer och många andra omständigheter kommer till uttryck i användningen av ett språk.

Semantikens data är därför ofta baserade på språkbrukares ”känsla” för sitt språk. Lingvister måste undersöka ett språk med hjälp av någon som talar detta språk. En sådan språkbrukare kallas **informant** (den som ger information). Lingvisten kan få fram olika typer av data genom att ställa olika typer av frågor till sina informanter. Några exempel på sådana data är:

- **Synonymiömdömen:** Man kan fråga informanten om två ord, fraser eller satser betyder samma sak. Språkbrukare har ofta bestämda uppfattningar om sådant. Exempelvis skulle många svenskar hålla med om att substantiven *pojke*, *kille* och *gosse* (i stort sett) betyder samma sak (är synonymer) och att *inga hundar skäller* betyder något annat än *inte alla hundar skäller*.
- **Exemplifieringsömdömen:** När det gäller många begrepp, så kan man visa tänkbara konkreta objekt eller fall och fråga om det givna begreppet är tillämpligt. Eller så kan man fråga vad det givna exemplet skulle kallas. Detta är den typ av data man normalt måste utgå ifrån då man skall lära sig ett nytt språk. Om en lingvist undrar vad det engelska ordet *roof* betyder, så kan han/hon leta upp en engelsman och peka på olika saker och fråga: *Roof?* Om man gör undersökningen utomhus, så kommer man kanske förr eller senare fram till att ordet *roof* betyder samma som det svenska ordet *tak*. Och så testar lingvisten slutligen denna hypotes inomhus, pekar upp mot taket och frågar sin informant: *Roof?* Då blir svaret nekande – innetak heter som bekant *ceiling* – och så får lingvisten försöka formulera (och testa) en ny hypotes.⁶
- **Översättningsdata:** Översättningar ger data som avspeglar de inblandade språkens semantik, eftersom en översättning i stort sett skall återge betydelsen hos originaldiskursen. När det gäller undersökningar av döda språk kan sådana data ha en mycket stor betydelse. Den antagligen mest kända samlingen av språkvetenskapliga data överhuvudtaget, de som är finns på **Rosetttestenen**, är av denna typ.
- **Logiska konsekvensömdömen:** Betydelsen hos en sats avspeglas i vad som följer logiskt ur satsen. Sådana följder kallas ”logiska konsekvenser”. En sats logiska konsekvenser kan omöjlig vara falska om satsen är sann. En sats som *Sveriges statschef var Pompes husse* har t.ex. följande logiska konsekvenser:

Sveriges statschef var en man.

Sveriges statschef ägde eller tog hand om Pompe.

Pompe är/var en hund.

Sverige har haft en statschef som var någons husse.

Data om logiska konsekvensförhållanden skulle kunna avslöja att endast hundar (och kanske en del andra djurarter) har hussar, att endast män är hussar, att hussar är ägare eller innehavare (av en hund) och en hel del annat.

- **Direkta betydelseömdömen:** Språkbrukare kan ofta ge ganska bra, direkta svar på frågor av typen: *Vad betyder . . . ?* På så sätt kan informanten bespara semantikern mödan att själv lista ut vad uttrycken ifråga betyder. (Han/hon måste dock bedöma värdet av de svar som ges.)
- **Psykologiska experimentdata:** Lingvister kan också undersöka språk genom att utföra psykologiska experiment. Exempelvis kan man noggrant mäta hur lång tid det tar att förstå eller komma på olika typer av ord, fraser eller yttranden. Tidsåtgång avspeglar

⁶ Om någon definierar ett begrepp genom att visa några exempel på saker som faller under det, så brukar man tala om en **ostensiv definition** (i synnerhet i filosofiska sammanhang). Om någon t.ex. frågar: *Vad betyder ”aubergine”?*, så kan man svara genom att peka ut några auberginer. Då har man ostensivt definierat detta begrepp. I bästa fall lyckas mottagaren göra rätt generalisering utifrån de givna exemplaren.

rimligtvis i någon utsträckning hur mentalt komplicerad en process är. Detta ger alltså ledtrådar till hur språkkunskapen är organiserad. Man kan också se hur olika faktorer påverkar hur man förstår språk eller hur man väljer ord. Forskning av detta slag är typisk för psykolingvistik.

Skillnaden mellan informant och semantiker är viktig. En del lingvister och psykologer arbetar med flera informanter (försökspersoner) och noggrant upplagda statistiskt kontrollerade undersökningar. Detta verkar dock vara vanligare i psykolingvistik än i den ”vanliga” semantiken. Inom språkvetenskapen är det ofta en enda person som innehar båda rollerna. Han/hon beskriver i så fall sitt eget språk. En sådan språkvetare utgår ifrån sin egen förmåga som normal språkbrukare och tillämpar sin professionella kompetens som semantiker på den. Detta arbets sätt är givetvis praktiskt i och med att man slipper ställa frågor till informanter. Det finns dock en risk att en språkvetares språkuppfattning påverkas av de lingvistiska teorier som han/hon arbetar med. Antagligen är språkvetare ganska otypiska språkanvändare, p.g.a. att de ofta är ovanligt medvetna om och uppmärksamma på sitt eget språkbruk.

*

Detta kapitel har givit en översikt över olika begreppsliga ställningstaganden som brukar ligga bakom semantikens och pragmatikens metoder. Begreppet ”betydelse” kan förstås på olika sätt, mer eller mindre psykologiskt, mer eller mindre abstrakt. Sådana ställningstaganden handlar om hur man anser att språkkunskaper är strukturerade. Idéerna om dubbel artikulation, om morfemen (de minsta betydelsebärande uttrycken) och om kompositionalitet är centrala komponenter i många semantiska teories förklaringsmekanismer. Dessa idéer ligger också till grund för en arbetsfördelning mellan semantiken och pragmatiken. Semantiken behandlar språklig betydelse som ett språkspecifikt, konventionellt och abstrakt fenomen, medan pragmatiken studerar hur de semantiska betydelserna får en praktisk innebörd i människors interaktion med varandra i olika verksamhetssammanhang.

Nästa kapitel ger en mer detaljerad bild av den lexikala semantiken.